

УДК 338.43

DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8801/2023-2.5>

Русан В.М.

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
головний консультант відділу секторальної економіки
Центру економічних і соціальних досліджень,
Національний інститут стратегічних досліджень

ПРОДОВОЛЬЧА СИСТЕМА: СУТНІСТЬ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ СТІЙКОСТІ НА РІВНІ ГРОМАДИ

У статті розглянуто сутність продовольчої системи, як системи взаємопов'язаних елементів, які певним чином взаємодіють із зовнішнім середовищем і між собою і мають на меті забезпечення людини харчовими продуктами. Питання, що стосуються продовольчої системи, включають управління та економіку виробництва продуктів харчування, його стійкість, ступінь, до якої ми витрачаємо їжу, як виробництво продуктів харчування впливає на природне середовище та вплив їжі на здоров'я людини та населення. Повномасштабна агресія РФ змусила по іншому підійти до формування продовольчої безпеки країни її регіонів та громад. Неможливість обробити значної частини сільгоспземель, перервані традиційні ланцюги поставок, здорожчання продукції, зміна чисельності населення громад, а отже і потреб у харчових продуктах, вплив блекаутів на виробничі підприємства, руйнування інфраструктури переробки та зберігання загострили питання стійкого постачання продовольства. Сформовано основні заходи щодо забезпечення стійкості продовольчої системи громад, зокрема: забезпечення ефективності функціонування виробників сільськогосподарської продукції, що здійснюють свою діяльність на землях громад, створення системи первинної та поглибленої переробки сільськогосподарської продукції, здатної задовольнити попит громади у вигляді готових харчових продуктів чи напівфабрикатів, забезпечення ефективної системи зберігання сільськогосподарської продукції, готових харчових продуктів та напівфабрикатів, забезпечення безперебійної системи постачання населенню харчових продуктів, кадрове забезпечення аграрного виробництва.

Ключові слова: продовольча система, аграрний сектор, військова агресія, стійкість продовольчої системи, продовольча безпека.

THE FOOD SYSTEM: ESSENCE AND MEASURES TO ENSURE ITS SUSTAINABILITY AT THE COMMUNITY LEVEL

Rusan Vitalii

National Institute for Strategic Studies

The article considers the essence of the food system, as a system of interconnected elements that interact in a certain way with the external environment and with each other and aim to provide people with food products. Food system issues include the governance and economics of food production, its sustainability, the extent to which we waste food, how food production affects the natural environment and the impact of food on human and population health. The full-scale aggression of the Russian Federation forced a different approach to the formation of food security in the country, its regions and communities. The impossibility of cultivating a large part of agricultural land, interrupted traditional supply chains, rising prices of products, changes in the population of communities, and therefore in food needs, the impact of blackouts on production enterprises, the destruction of processing and storage infrastructure exacerbated the issue of sustainable food supply. The issue of ensuring the sustainable functioning of the food system in the conditions of the challenges of wartime is becoming more and more relevant in the national system of sustainability, which aims to guarantee the safety and continuity of the functioning of the main spheres of life of society and the state before, during and after the onset of a crisis situation. The main measures to ensure the sustainability of the food system of communities have been formed, in particular: ensuring the efficiency of the functioning of producers of agricultural products that carry out their activities on community lands, creating a system of primary and advanced processing of agricultural products capable of satisfying the demand of the community in the form of ready-made food products or semi-finished products, ensuring an effective storage system for agricultural products, ready-made food products and semi-finished products, ensuring an uninterrupted system of supplying food products to the population, personnel support for agricultural production.

Keywords: food system, agricultural sector, military aggression, sustainability of the food system, food security.

Постановка проблеми. Сільське господарство у світі стикається з низкою ключових проблем, основними серед яких є глобальні кліматичні зміни, гібридні та прямі військові міждержавні конфлікти, протекціоністські та експансійні економічні заходи окремих держав з метою завоювання нових ринків, широке впровадження здобутків генетики у виробництві харчових продуктів. Одночасно з цим, прогнозується, що населення планети перевищить 10 мільярдів до 2050 року, що призведе до збільшення попиту на продовольство та подальшого тиску на обмежені ресурси. З іншого боку, буде зростати конкуренція за землю, енергію та воду, причому останнє викликає особливе занепокоєння, оскільки ряд дуже великих водоносних горизонтів буде вичерпано до 2025 року [1]. Таким чином чинна система виробництва й споживання харчових продуктів не відповідає вимогам часу і потребує певного роду трансформацій, щоб задовольняти не тільки сьогоденним вимогам людства, а й потребам майбутніх поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання продовольчої системи присвячені праці таких вчених як Тенсі Дж., Ворсі Т. [2], Реардон Т., Тіммер С.П. [3], Потукучі К., Кауфман Дж.Л. [4].

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення сутності продовольчої системи країни та формування пропозицій щодо забезпечення стійкості продовольчої системи громад.

Виклад основного матеріалу дослідження. 23 вересня 2021 року відбувся Саміт ООН з продовольчих систем, на якому країнами-членами ООН було представлено напрями трансформування власних продовольчих систем в рамках Десятиліття дій для досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР) до 2030 року. На саміті було визначено, що термін «продовольча система» охоплює види діяльності, пов'язані з виробництвом, обробкою, транспортуванням і споживанням продуктів харчування, а також, що багато продовольчих систем світу є вразливими до зовнішніх викликів. Тому одним з ключових завдань саміту стало розроблення принципів, якими керуватимуться уряди та інші зацікавлені сторони, які прагнуть використовувати свої продовольчі системи для підтримки ЦСР [5].

На саміті відмічено, що термін «продовольча система» відноситься до видів діяльності, пов'язаних з виробництвом, обробкою, транспортуванням і споживанням продуктів харчування. Харчові системи зачіпають кожен аспект людського існування. Здоров'я наших харчових систем глибоко впливає на здоров'я нашого тіла, а також на здоров'я навколишнього середовища, нашої економіки та наших культур [5]. Подібне наповнення цього терміну бачать і в Оксфордському університеті [6], де відмічають, що продовольча система

являє собою складну мережу видів діяльності, що включає виробництво, переробку, транспортування та споживання. Питання, що стосуються продовольчої системи, включають управління та економіку виробництва продуктів харчування, його стійкість, ступінь, до якої ми витрачаємо їжу, як виробництво продуктів харчування впливає на природне середовище та вплив їжі на здоров'я людини та населення. Таким чином, *продовольча система* – це система взаємопов'язаних елементів, які певним чином взаємодіють із зовнішнім середовищем і між собою і мають на меті забезпечення людини харчовими продуктами. Продовольча система включає наступні елементи: виробництво сировини → транспортування й логістика → виробництво харчових продуктів → маркетинг → купівля харчових продуктів → споживання → утилізація відходів.

Необхідно звернути увагу, що сам саміт ООН має назву «Саміт продовольчих систем» (Food Systems Summit 2021), тобто використовується множина. Це пояснюється тим, що на саміті прозвучали заяви близько 160 країн світу (а в 148 країнах відбулися національні діалоги) з цього питання. Оскільки продовольча система для кожної країни має свої специфічні особливості, пов'язані з усіма елементами продовольчої системи, то і назва має відповідну назву у множині. Таким чином кожна країна світу характеризується власною, характерною саме для неї, продовольчою системою.

Під час підготовки до саміту ООН ініціювала проведення відкритих національних діалогів по всьому світу. У ході таких діалогів Уряд України спільно із продовольчою та сільськогосподарською організацією FAO ООН, громадськими організаціями та бізнесом розробив свою концепцію трансформації існуючих та створення нових продовольчих систем. Тобто було запропоновано не обмежуватися однією продовольчою системою, а сформувані нові відповідно до ЦСР.

Указом Президента «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30.09.2019 № 722/2019 визначено 17 Цілей сталого розвитку, серед яких сформовано Ціль 2 – Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства, орієнтирами якої є доступність збалансованого харчування, продуктивність сільського господарства та виробництво продуктів харчування (скорочено Подолання голоду). Завданнями цієї цілі визначено [7]:

- забезпечити доступність збалансованого харчування на рівні науково обґрунтованих норм для всіх верств населення;

- підвищити вдвічі продуктивність сільського господарства, насамперед за рахунок використання інноваційних технологій;

– забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово покращують якість земель та ґрунтів, насамперед за рахунок використання інноваційних технологій;

– знизити волатильність цін на продукти харчування.

За наслідками саміту ООН з продовольчих систем, Указом Президента «Питання національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні» від 7.02.2022 № 41/2022 визначено національні пріоритети трансформації продовольчих систем в Україні на період до 2030 року за такими напрямками як: здорове харчування, дружнє до довкілля виробництво, стійкість до ринкової нестабільності та доступність харчових продуктів для всіх груп населення [8]. Крім того, Указом було передбачено необхідність розроблення та затвердження у двомісячний строк плану заходів щодо трансформації продовольчих систем в Україні на період до 2030 року, а також забезпечення реалізації національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні на період до 2030 року під час розроблення проектів прогнозних і програмних документів та проектів нормативно-правових актів у сферах сільського господарства, з питань продовольчої безпеки, безпечності та якості харчових продуктів.

Таким чином визначені напрями трансформації продовольчої системи в Україні в цілому збігаються з завданнями Цілі 2. «Подолання голоду» сталого розвитку, за виключенням напрямку «здорове харчування», що схематично зображено у таблиці 1.

Водночас, доцільніше було б сформулювати національну продовольчу систему, що відповідає Цілі 2. сталого розвитку України на період до 2030 року, а саме «Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства, орієнтирами якої є доступність збалансованого харчування, продуктивність сільського господарства та виробництво продуктів харчування». Тоді національні пріоритети трансформації продовольчої системи сфокусувати на досягненні її

елементів відповідно до поставлених завдань, передбачених у Цілях сталого розвитку.

Слід зазначити, що використання поняття «продовольчі системи» (у множині) все ж таки можливе. Його можна використовувати з точки зору регіонального підходу, адже продовольча система держави може відрізнятися від продовольчої системи області, міста чи громади, і не завжди містити всі її структурні елементи.

Головним завданням Саміту ООН з продовольчих систем з продовольчих систем було симулювати економічне відновлення після пандемії COVID-19 та адаптація системи харчування у світі до Цілей сталого розвитку.

Водночас, для України це питання нині носить інші виклики, адже повномасштабна агресія РФ змусила по іншому підійти до формування продовольчої безпеки країни її регіонів та громад. Зокрема, загрозою стійкого функціонування продовольчої системи став антропогенний фактор. Яскравим прикладом цього є наслідки руйнування російськими загарбниками Каховської ГЕС, коли окремі громади однієї області і навіть району на тривалий період були позбавлені зовнішнього сполучення через затоплення, що призвело до руйнування системи забезпечення населення продовольством й ризиків загибелі людей.

Значною загрозою стійкого функціонування продовольчої системи є природний фактор. Як приклад, потужні зливи з великою кількістю опадів протягом кількох годин вже не одноразово призводили до підтоплення окремих громад на території України та втрати урожаю як у аграріїв, так і у присадибних ділянках населення. З іншого боку, тривала відсутність опадів також негативно впливає на якісні та кількісні показники збору врожаю.

Тому вкрай важливою є готовність на регіональному рівні і, зокрема громади, до швидкого реагування на вказані загрози, в основі чого має бути прогнозування можливості їх настання та чіткий план реагування на наслідки. У зв'язку з цим у стратегічних програмах розвитку громад а також областей до пріоритетів слід включати питання забезпечення стійкості продовольчої сис-

Таблиця 1

Відповідність Національних пріоритетів трансформації продовольчої системи завданням Цілі сталого розвитку «Подолання голоду»

Національні пріоритети трансформації продовольчої системи	Завдання Цілі сталого розвитку «Подолання голоду»
здорове харчування	аналог відсутній
дружнє до довкілля виробництво	забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово покращують якість земель та ґрунтів, насамперед за рахунок використання інноваційних технологій
стійкість до ринкової нестабільності	знизити волатильність цін на продукти харчування
доступність харчових продуктів для всіх груп населення	забезпечити доступність збалансованого харчування на рівні науково обґрунтованих норм для всіх верств населення

теми, сформулювати принципи співпраці регіонального керівництва та громади з аграрним бізнесом в цьому питанні, визначити повноваження та відповідальність виконавчих служб у випадках настання кризових явищ та доводити відповідну інформацію до населення.

При цьому, завдяки збільшенню повноважень громад внаслідок реформи децентралізації, питання налагодження ефективної співпраці аграріїв з органами місцевого самоврядування для забезпечення стійкості продовольчої системи громади є надзвичайно важливим, оскільки така співпраця дозволяє спростити державні бюрократичні процедури та пришвидшити процеси прийняття рішень.

У зв'язку з цим основні заходи щодо забезпечення стійкості продовольчої системи громад мають бути наступні.

1. Забезпечення ефективності функціонування виробників сільськогосподарської продукції, що здійснюють свою діяльність на землях громад. Стійкості виробництва сільськогосподарської продукції сприятиме розвиток багатокладності на території громади, що проявлятиметься у створенні умов, які дозволять виробляти сільгосппродукцію незалежно від виду організаційно-правової форми та власності. Водночас, з огляду на більшу адаптивність дрібних сільгоспвиробників до кризових явищ, забезпечення ефективності їх функціонування й розвитку повинно бути пріоритетним. Також доцільною є підтримка самозабезпеченості продуктами харчування подвірних господарств.

Для забезпечення своєчасного виконання всіх необхідних польових робіт громаді необхідно сформувати резерв пально-мастильних матеріалів, частка якого, крім забезпечення функціонування комунальної техніки, спрямовувалася б на потреби забезпечення паливом виробників сільськогосподарської продукції. При цьому вкрай важливо передбачити надання палива з резерву виробникам, які зареєстровані та функціонують лише в межах території громади. Це стимулюватиме власників бізнесу реєструватися в даній громаді і унеможливить вивезення палива для здійснення польових робіт на землях поза межами громади.

2. Створення системи первинної та поглибленої переробки сільськогосподарської продукції, здатної задовольнити попит громади у вигляді готових харчових продуктів чи напівфабрикатів. Створення міні-боєнь, міні заводів і цехів із переробки сільськогосподарської продукції знизить залежність у зовнішніх поставках харчових продуктів, а отже підвищить стійкість продовольчої системи громади у протидії зовнішнім загрозам. Стимулом розвитку таких локальних переробних об'єктів повинні бути першочергове виділення земель громади під їх створення,

пришвидшена процедура проходження й надання дозволів для запуску виробництва, зниження ставок місцевих податків та зборів для підприємств, що зареєстровані на території громади і здійснюють відповідну діяльність. З іншого боку, громада може гарантувати стабільний попит на продукцію власних переробників шляхом закупівлі їхньої продукції для забезпечення освітніх, медичних та інших соціальних закладів громади.

3. Забезпечення ефективної системи зберігання сільськогосподарської продукції, готових харчових продуктів та напівфабрикатів. У цьому напрямі керівництву громади на основі аналізу й інвентаризації наявних на території громади приміщень варто виокремити ті, що можна переобладнати під тимчасове зберігання сільськогосподарської сировини та харчових продуктів в обсягах, необхідних для задоволення потреб мешканців громади. Вони мають бути достатніми за площею, з відповідним устаткуванням — стелажми, шафами, холодильним та морозильним обладнанням. Обладнання для зберігання продуктів має підтримувати умови зберігання при повній завантаженості приміщення, а режим температури та вологості повинен постійно контролюватися. В подальшому слід збудувати приміщення, спеціалізовані на збереженні сільськогосподарської продукції та харчових продуктів з належними умовами для зберігання не лише харчових продуктів, а й допоміжних предметів і матеріалів, що контактують з продуктами. При цьому вони мають бути розосереджені по території громади, мати якісні під'їзні дороги та невелику відстань від місць реалізації харчових продуктів.

4. Забезпечення безперервної системи постачання населенню харчових продуктів. Стійкість продовольчої системи громади визначається фізичною доступністю харчових продуктів, яка полягає у постійній наявності для всіх соціальних і демографічних груп населення основних харчових продуктів у місцях їх споживання в обсязі, асортименті та відповідної якості, необхідних для забезпечення раціонального харчування. Тому керівництву громади особливу увагу слід приділити забезпеченню стійкої збутової логістики. Для цього необхідно, у разі відсутності, виділити земельні ділянки під створення ринків сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, встановити межі точок реалізації продукції (в т.ч. з можливістю реалізації продукції «з колес») та зони паркування автомобілів, забезпечити роботу фітосанітарних лабораторій, громадських вбиральень. У громадах, де такі ринки функціонують, слід постійно проводити роботи щодо їх благоустрою.

5. Кадрове забезпечення аграрного виробництва. Повномасштабне вторгнення РФ призвело до суттєвої зміни чисельності населення громад:

якщо в одних громадах воно значно знизилось внаслідок виїзду людей, то в інших – збільшилось за рахунок внутрішньо переміщених осіб. Таким чином, для першого типу громад актуалізувалося питання пошуку працівників для роботи в аграрному секторі, для іншого – створення робочих місць для переміщених осіб. Вирішувати це питання слід шляхом активної співпраці аграріїв з громадами з метою швидкого опанування навичками роботи в сільськогосподарському виробництві людей, які раніше працювали в інших галузях економіки. Особливо важливо в цьому напрямі працювати з демобілізованими військовими та військовими з інвалідністю, які, за допомогою відповідних програм та курсів, організованих аграрним бізнесом за сприяння громад, зможуть швидко повернутися до активного життя.

Для цього необхідно створити максимально сприятливі умови для реалізації підприємницької ініціативи із залученням ресурсів громади, чому сприятиме застосування механізму державно-приватного партнерства, зокрема: спільне використання об'єктів комунальної власності, які можуть слугувати майданчиком в системі виробництва, переробки, зберігання сільськогосподарської

та харчової продукції (комунальні приміщення, що тимчасово не використовуються, надавати у користування аграріям під їхні потреби), створення комунальних пасовищ для випасу худоби та ін. Пріоритетними для такої співпраці доцільно обирати суб'єкти господарювання, місцем реєстрації яких є територія громади.

Висновки. Питання трансформація продовольчої системи України відповідно до вимог Цілей сталого розвитку слід розглядати з прив'язкою до особливостей і викликів воєнного часу. Неможливість обробітку значної частини сільгоспземель, перервані традиційні ланцюги поставок, здорожчання продукції, зміна чисельності населення громад, а отже і потреб у харчових продуктах, вплив блекаутів на виробничі підприємства, руйнування інфраструктури переробки та зберігання загострили питання стійкого постачання продовольства. Тому питання забезпечення стійкого функціонування продовольчої системи в умовах викликів воєнного часу стає все більш актуальним у національній системі стійкості, яка має на меті гарантування збереження безпеки і безперервності функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства і держави до, під час і після настання кризової ситуації.

Список використаних джерел:

1. Challenges facing the food system. URL: <https://www.futureoffood.ox.ac.uk/food-system-challenges>
2. Tansey G., Worsley A. The Food System. Earthscan, 1995. 158 p. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=qpwIAwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=food+system&ots=PJmWQkdLpz&sig=Y7dPRnY06Pgb6o3D6jFjW-FJY2I&redir_esc=y#v=onepage&q=food%20system&f=false
3. Reardon Thomas and C. Peter Timmer. The Economics of the Food System Revolution. *Annual Review of Resource Economics*. August, 2012. Vol. 4. P. 225–264. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.resource.050708.144147>
4. Kameshwari Pothukuchi & Jerome L. Kaufman. The Food System A Stranger to the Planning Field. *Journal of the American Planning Association*. 2000. Vol. 66. Issue 2. DOI: <https://doi.org/10.1080/01944360008976093>
5. Food Systems Summit 2021. URL: <https://www.un.org/en/food-systems-summit/about>
6. What is the food system? URL: <https://www.futureoffood.ox.ac.uk/what-food-system>
7. Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» № 722/2019 від 30.09.2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>
8. Указ Президента України «Питання національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні» № 41/2022 від 07.02.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/412022-41305>

References:

1. Challenges facing the food system. Available at: <https://www.futureoffood.ox.ac.uk/food-system-challenges> (in English)
2. Tansey G., Worsley A. (1995) The Food System. Earthscan, 158 p. Available at: https://books.google.com.ua/book?hl=uk&lr=&id=qpwIAwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=food+system&ots=PJmWQkdLpz&sig=Y7dPRnY06Pgb6o3D6jFjW-FJY2I&redir_esc=y#v=onepage&q=food%20system&f=false (in English)
3. Reardon Thomas and C. Peter Timmer (August, 2012) The Economics of the Food System Revolution. *Annual Review of Resource Economics*, vol. 4, pp. 225–264. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.resource.050708.144147> (in English)
4. Kameshwari Pothukuchi & Jerome L. (2000) Kaufman. The Food System A Stranger to the Planning Field. *Journal of the American Planning Association*, vol. 66, issue 2. DOI: <https://doi.org/10.1080/01944360008976093> (in English)
5. Food Systems Summit 2021. Available at: <https://www.un.org/en/food-systems-summit/about> (in English)
6. What is the food system? Available at: <https://www.futureoffood.ox.ac.uk/what-food-system> (in English)
7. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku" № 722/2019 vid 30.09.2019 [Decree of the President of Ukraine "On the goals of sustainable development of Ukraine for the period until 2030" No. 722/2019 dated September 30, 2019]. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825>
8. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pytannia natsionalnykh priorytetiv transformatsii prodovolchychkh system v Ukraini" № 41/2022 vid 07.02.2022 [Decree of the President of Ukraine "Issues of national advantages of transformation of food systems in Ukraine" No. 41/2022 dated February 7, 2022]. Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/412022-41305>